

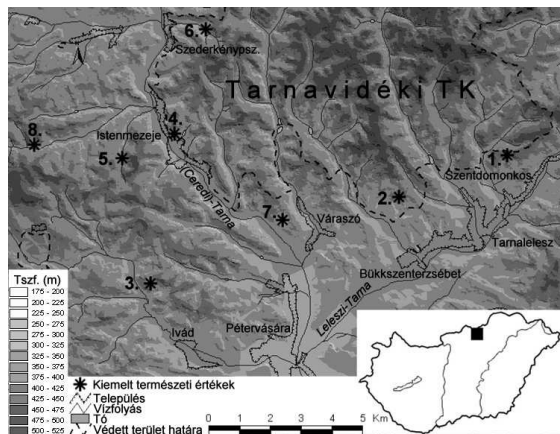
A Vajdavár-vidék homokkőformáinak természeti értékei

Utasi Zoltán

Eszterházy Károly Főiskola, Földrajz tanszék. 3300 Eger, Leányka út 6-8. utasiz@ektf.hu

1. A terület elhelyezkedése

A Vajdavár-vidék (1. ábra) a Mátra és a Bükk „árnyékában” megbúvó festői dombvidék, mely a magyarországi tájak közül a kevésbé ismertek közé tartozik. Lehatárolása nem egyszerű: azon kevés vidékek egyike, melynek nem alakult ki a történelem során széles körben elfogadott elnevezése. A keletről a Sajó-völgy, délről a Bükk és a Mátra, nyugatról a Zagyva, északról a Gortva folyó által határolt vidék és részei számos elnevezéssel rendelkeznek (pl. Heves-Borsodi-dombság, Heves-Gömöri-dombság, Pétervásárai-dombság, Ózd-Pétervásárai-dombság, Felső-Tarnamenti-dombság, Felső-Tarna-Zagyva-közi dombság, Dél-Medves-vidék, Ó-Bükk, Kis-Bükk, stb.)

1. ábra: A Vajdavár-vidék déli részének áttekintő térképe (a számozás magyarázata a szövegben)

1. kép: Kilátás a Nagy-kőről (Bükkszenterzsébet) déli irányban. (1 - hegységkeret, 2 - magas dombság, 3 - alacsony dombság, 4 - völgytalp)

2. Geológiai és morfológiai viszonyok

A vidék kettős arculatú, melyet a medencedombság kifejezés hűen tükröz. A környező hegykoszorú felől nézve a medencejelleg érvényesül, de a folyóvölgyek felől a meredek lejtőkkel felszabdalt táj inkább tűnik alacsony középhegységnek, mint lankás dombságnak.

A Vajdavár-vidék medencedombság magassági övezetei a következők (1. kép):

1, *Hegységkeret*: A legmagasabb szintet a táj keretét adó, változatos közettani felépítésű alacsony középhegységi övezet alkotja (a Mátra és a Bükk délről, valamint a Gömör-Szepesi-érhegység északról), melyek közrefogják az alacsonyabb dombsági tájakat; tetőszintjeik megközelítik vagy meghaladják az ezer métert.

2, *Magas dombsági övezet (szint)*: Döntő részét az alsó-miocén korú Pétervásárai Homokkő alkotja, melynek vastagsága 500-700m, s két tagozatra osztható: az alsó, vastagabb része (Pétervásárai Tagozat) változatos szemcseméretű, különböző keménységű, a szürkétől a sárgásbarnáig terjedő színű kőzet, mely gyakran glaukonitos, néhol muszkovitos vagy biotitos. Keresztrétegzett vagy vékonypados, agyagzinóros vagy füzéres jellegű lehet, jellemzőek a nagy konkréciók, melyek megjelenési formái területenként eltérnek. A felső, vékonyabb rész, az 50-80m vastag Ilonavölgyi Formációt a durvakavics betelepülések, tufit, tufa- és bentonittörmelék, bentonitlencsék megjelenése különíti el a mélyebb tagozattól.

Felszíne gyorsan pusztul, viszont erős cementáltsága miatt meredek falakban is megáll. Horizontális és vertikális irányban is jelentős minőségi különbségek jellemzik (BÁLDI T. 1983, SZTANÓ O. 1994). Az ellenálló homokkövekből felépülő dombsági területek tetőszintje átlagosan tszf. 380-520m magasságban terül el. Viszonylag egységes megjelenésű, a Vajdavár és a Lelesz-Bátóri-hát központi részét alkotja. Magyarországi analógiák alapján a hegységkeret hegylábfelszínéneként értelmezhető terület a Sümegiumban alakult ki (SCHWEITZER F. 1993).

3, *Alacsony dombsági övezet (szint):* a Vajdavár központi részeit határoló medencékben (Cered-Almágyi-, Pétervásárai-, Ózdi-medence belső területein) 260-380m tszf.-i magasságban, széles övezetben laza, homokos üledékekből álló felszín terül el, mely a magas dombsági övezetnél erősebben feltagolt. Anyaga egyrészt a felső-oligocén Szécsényi Slír, mely rétegzetlen, monoton, néhol aprócsillámos, szürke, finomhomokos-agyagos aleurit, másrészt a középső-miocén korú Zagyvapálfalvai Tarkaagyag, melyet főként lilászörös – zöldes – szürke kőzetlisztes agyag, aleurit, kovás cementációjú, csillámos, szürkésfehér homok és durvaszemű konglomerátum betelepülések alkotják. (BÁLDI T. 1983). Több helyen két alszintre osztható. Bérbaltaváriumi hegylábfelszínnek tekinthető (SCHWEITZER F. 1993).

4, *Völgyek:* az alluviumok szintjét átlagosan tszf. 180-260m magasság jellemzi, melyek közül a nagyobb völgyek teraszosak.

3. A homokkőformák

A homokkő alapkőzet változatos megjelenési formákban, számtalan helyen bukkan a felszínre; jelentős részük jórészt rejtve marad (főként a barlangok, kisebb kibukkanások), míg néhány markáns tájképi elemként jelenik meg. Kisebb részük természetes eredetű, nagyobb részük antropogén hatásra létrejött forma. Mivel a terület erősen felszabdalt, a meredek hegyoldalak a nem megfelelő erdőgazdálkodás (tarvágások) miatt könnyen elveszítik talajtakarójukat, s az így keletkezett eróziós sebek csak nagyon lassan gyógyulnak be.

3.1. Önálló sziklafalak

3.1.1. A magas és az alacsony dombság határán

A Vajdavár-vidék magas és alacsony dombsági övezetének határát főleg a terület déli részén övezik nagyméretű és látványos sziklafalak (1. kép). Ennek oka, hogy a Pétervásárai Homokkő Formáció rétegeinek általános dőlésiránya É-ÉK, így a rétegfejek a déli peremen jelennek meg, észak felé a réteglapok mentén lankásabb és szelídebb az átmenet.

Kialakulásuk természetes folyamatokra vezethetők vissza. A pleisztocén melegebb, csapadékosabb időszakaiban a Leleszi-Tarna oldalazó eróziója következtében szélesedett az egykori völgytalp (a jelenlegi alacsony dombsági övezet), a völgy peremeit alámosva növelte annak lejtőszögét. Az így kialakuló meredekebb térszínen a kibukkanó rétegfejeket a glaciális időszakok hideg klímája során a krio-folyamatok tovább formálták, a lejtő önmagával párhuzamosan hátrált. A D-DNy felé néző peremeken így a Pétervásárai Homokkő meredek falakat alkotott. Azon helyeken, ahol a lejtőszög kellően nagy volt és a sziklafalak is nagyobbak voltak, a formák napjainkig megmaradtak. A Leleszi-Tarna völgyébe torkolló nagyobb völgyek közül mindegyikben megtaláljuk ezen kibukkanásokat, változatos méretben és állapotban. A kisebbek szukcessziója előrehaladott, a sziklafalakat a keményebb rétegek lepusztulásnak ellenállóbb réteglapjain megtelepedő növényzet tagolja. Közös jellemzőjük a magas és alacsony dombsági szint közötti kisebb szintkülönbség.

A nagyobbak esetén a szukcesszió kevésbé előrehaladott, a nagy lejtőszög miatt nem a rétegeknek megfelelő sávokban, a kibukkanás teljes területén jelenik meg a pionír növényzet (mint az előzőeknél), hanem a sziklafal aljából terjed felfelé, meghódítva a felhalmozódó törmelékanyagot, s ezáltal lassan csökken a sziklafal magassága. Közülük méreteivel és formáival a következők tűnnek ki.

Kő-hegy (Szentdomonkos) (1.)

Szentdomonkos közelében, a Hosszú-völgy egy rövid, baloldali, szubszekvens oldalvölgye fölött magasodik egy jellegzetes, négyes osztatú sziklafal, melynek legmagasabb részei tszf. 410m magasságig emelkednek, alja pedig tszf. 350-360 méteren található; déli irányba néző falai elérik a 30-40 méteres magasságot is (2. kép). A felszíne erősen mállik, a sötétebb, szürke réteg lepergése után jól látható a homokkő jellegzetes sárgásbarna színe. Viszonylag magas helyzete miatt az üledékfelhalmozódás utolsó mozzanatát láthatjuk. Nyugodt körülmények között, lassan és szakaszosan történt a lerakódás, erre utalnak a remekül tanulmányozható, vékony rétegek, melyek északi irányba (15°) lejtnek (30°). Az eltérő kőzetminőség miatt az egykori, mállékonyabb anyagú lencsék lepusztultak, helyükön néhol tekintélyes méretű (1-2m) mély természetes üregek maradtak vissza. Konkréciói viszonylag kisméretűek és vékonyak, szemben a későbbiekben ismertetésre kerülő sziklafalakkal. Nehezen közelíthető meg, a település felől egy földúton és ösvény vezet oda. Veszélyeztetettsége kicsi (a jelentős méret és nehéz megközelíthetőség miatt), bemutatásra ajánlott hely.

2.kép: A Kő-hegy látképe Szentdomonkos felől

3.kép: A Nagy-kő látképe a Paraszt-tagi-völgy felől

4. kép: A Lyukas-kő felszíne

5. kép: Csengős-völgy

Nagy-kő (Bükkszenterzsébet) (2.)

Az előbbi formától nyugati irányban, a Bükkszenterzsébetről induló Paraszt-tagi-völgy mocsolyás-pataki mellékvölgyének völgyfője közelében látható a Vajdavár-vidék legimpozánsabb sziklafala tszf. 320-400m magasságban (3. kép). Közel függőleges falának legnagyobb magassága 80m. A Kő-hegynél tektonikailag magasabb helyzetű, és ez a

közetminőségben és formáiban is előtűnik. Az anyagában vastagabb pados, kevésbé tagolt glaukonitos homokkőben a szabályos sorokba rendeződő, lapos, a felszínből kiemelkedő cipó alakú és lapos konkréciók jellemzőek. Felülete egyenletesebb, kevésbé puszta, így meredekebb, egységes falban áll. A rétegek csapása itt is északi irányban (10°) dőlnek (30°). A sziklafal felső részén az Ilonavölgyi Tagozat aprókavicsos, vörös színű, magasabb vastartalmú rétege bukkan elő. A településről nem látható, megközelítése BükkSZenterzsébet felől, földúton és ösvényen lehetséges. Tudományos és turisztikai jelentősége kiemelkedő, s mivel sérülékenysége mérsékelt (csak a sziklafal közvetlen tiprásától kell tartózkodni annak mállékonysága miatt), ezért bemutatása ajánlott lenne.

Nagy-Lyukas-kő (Váraszó) (3.)

A Szénegető-patak völgyében, Ivád falutól néhány km-re északra található Nagy-Lyukas-kő morfológiailag és közettanilag is a legalacsonyabb helyzetű homokkő-kibukkanás. Nevét barlangjairól kapta, amelyek azonban kisméretűek, inkább egyszerű üregek, a nagyobbak 1-2m-es mélységűek, s ezek is inkább túlhajló sziklaperemnek tűnnek. Felszíne egyenletes, konkréciói jelentéktelen méretűek, egy nyugodt üledékfelhalmozódási időszak eredményei. Felszínét egyenletes távolságokban féltőlcsér alakú törmelékgaratok tagolják (4. kép).

3.1.2. Völgytalpat kísérő sziklafalak

Ezen formák megtalálhatók a terület egészén, de főként a nagyobb völgyek találkozásánál. A legnagyobbak néhány 10 méteres nagyságrendűek, növényborítottságuk jelentős, csak a helyenként antropogén hatásra bekövetkező talajpusztulás (erdőirtás) miatt bukkan nagyobb foltokban a homokkő a felszínre. A Pétervásárai Homokkő alsó tagozatába tartozó glaukonitos homokkő az előbbi csoportnál idősebb, a rétegzettség általában kevésbé kifejezett, viszont a konkréciók gyakorisága és elterjedése jelentős és látványos.

Legjelentősebb az istenmezejei Vállóskő, vagy más néven Noé Szőlője (7. kép) (4.), mely a tszf. 220m magasságú völgytalp fölé 50-70 méterre emelkedik. A Tarna-völgy és a Kovaszói-völgy találkozásánál elhelyezkedő látványos sziklafal története a legjobban nyomon követhető a hasonló helyzetű homokkő kibukkanások közül. Az 1700-as években erdőirtások következtében a meredek hegyoldal szinte teljesen elveszítette talajtakaróját, évszázadokig kopáran magasodott a falu fölé. Visszaerdősődése a hegytető felől indult, az erdő évről-évre szemmel láthatóan egyre nagyobb területet hódít vissza (6. kép). Botanikai jelentősége mellett geológiai és geomorfológiai jelentősége is kiemelkedő. A Noé Szőlője nevet rendhagyó elrendeződésű konkréciói miatt kapta; ezek a 10-150cm méretű kiemelkedések nemcsak a glaukonitos homokkő rétegzettségéből adódó vízszintes sorokba rendeződnek, hanem függőlegesen szabályos oszlopokat alkotnak, s távolról valóban úgy tűnnek, mintha szőlőtőkék sorakoznának szabályos rendben egy hegyoldalon. Ezen elrendeződés magyarázata máig nem megoldott. A Vállóskő név szintén kifejező: a palóc tájnyelv az állatok itatóedényét nevezi vállónak, s valóban, a sziklafal felső, orrszerűen kiugró részén egy lapos, 2-3m átmérőjű, fél méter mély mélyedés alakult ki, melyben esők után kis tavacska keletkezik. TTK legrégebben védetté nyilvánított része.

A település belterületén, közvetlenül a műút mellett magasodó sziklafal könnyen megközelíthető. Veszélyeztetett forma: egyrészt a természetes szukcesszió miatt fokozatosan eltűnik, másrészt a kirándulók taposása miatt az érzékeny zuzmóvegetáció károsodhat, ezért bemutatása inkább csak a műútról javasolt, a sziklafal megmászása a balesetveszély (könnyen omló sziklafelszín) miatt nem ajánlott.

3.1.3. Homokkő szurdokvölgyek

A Tarna-völgy jelenlegi állapotában talpas völgy, az alluvium vastagsága a 40-50m-t is eléri. Az egykori gyors bevágódással a mellékvölgyek csak nehezen tudtak lépést tartani,

nagy esésük miatt alluvium nem tudott kialakulni, s így egyes szakaszai látványos homokkő szurdokvölgyekké alakultak. Később alsó szakaszuk – a fővölgygel egyidőben – feltöltődött, így a V keresztmetszetű és a talpas völgyszakasz élesen válik el egymástól.

A Tarnától nyugatra, a Csengős-völgy (Istenmezeje) (5.) felső szakaszán obszekvens szakasza a sziklafalalnál ismertetetteknél eltérő minőségű homokkővet tár fel: glaukonittartalma lényegesen nagyobb, jól rétegzett, viszont konkréciókban szegény. A rétegek csapása az előzőekhez hasonlóan északi, dőlésszöge viszont kisebb, 10° . A tszf. 280m magasságban kezdődő felső szakaszon az erős recens lineáris eróziót a talajtakaró nélküli völgytalp mutatja (5. kép), a bevágódás sebességét pedig néhány függővölgy jelzi, melyek 2-3m magasságban végződnek a fővölgy felett. A Nagy-Szederjes-völgyben (6.), az előzőhöz hasonló geológiai és morfológiai helyzetben kialakult völgyszakaszon a szelektív erózió következtében 3-4, magas, kb. 45° -ban visszahajló sziklafal alakult ki (8. kép).

Váraszó térségében a szelektív erózió hasonlóan látványos formákat hozott létre a Felső-Malom-lápa- és az Alsó-Malom-lápa-völgyben (7.). Ezek viszont az előzőektől eltérően szubszekvensék és lényegesen rövidebbek, így esésük is nagyobb; bennük a Tarna szakaszos bevágódásával párhuzamosan, közetminőségtől is determináltan, a völgy hosszban lépcsők alakultak ki. A fővölgyhöz közel nagyobbak, itt a lépcső a 3-4m magasságot is eléri, a legfelső már csak közel 1m. Oldalvölgyei nagyrészt függnek felette.

6. kép: A Vállóskő a '60-as években

7. kép: A Vállóskő napjainkban (2005)

8. kép: A Nagy-Szederjes-völgy

9. kép: Cseppkövek a Szénlopó-táróban

3.1.4. Barlangok, üregek

Legnagyobb méretű a Szénlopó-táró (Istenmezeje) (8.), mely a Vajdavár-vidék nyugati részén, a Rákos-völgyben található; bejárata a völgytalp közelében, nehezen fellelhető helyen nyílik, mely évről-évre szűkül a felülről lehulló-lemosódó közettörmelék miatt. A topográfiai térképeken nem szerepel, ezért már megnevezése is bizonytalan: a helybéliek Rákosi-barlang néven ismerik; Szénlopó-táró néven Eszterhás István (2003) említi először, aki munkatársaival elvégezte a barlang topográfiai felvételezését. Az üreg mesterséges voltát szabályos formái bizonyítják: Enyhén ívelő járata 15,26m hosszú, átlagos átmérője szélessége

2,6m, magassága 1,5m, alját 10-50cm mélységű, lassan áramló víz tölti ki. Geológiai jelentőségét cseppkőformái adják: a homokkő alapkőzetben ritkán megfigyelhető jelenség a Vajdavár-vidék területén ezen előforduláson kívül mindössze a Gyepes-völgy felső szakaszán található Remete-völgyi-barlangban látható. Környezetét a Pétervásárai Homokkő Formáció alsó tagozatának kemény, pados megjelenésű, jelentős mésztartalmú homokkőve alkotja. A barlangot azonban más jellegű kőzetben alakították ki: szürke, vékonylemezes megjelenésű, laza anyag, jelentős csillámtartalommal. Anyaga homogén, szemcseösszetételében a 0,2-0,1mm szemcseátmérőjű frakció az uralkodó. Kémhatása enyhén lúgos (vizes oldatban a pH 8,09). A terület többi barlangjától eltérően nedves, még a nyári időszakban is jut víz a barlang mennyezetére. A cseppkövek mérete mindössze néhány (2-8) cm, a mennyezetről függő cseppkövek formájában lóg, a falakat pedig meszes kiválás fedi be. Az aljzaton álló cseppköveket nem találunk, ennek oka az állandó vízborítás és a gyors töltődés. A kiválások általában szürkésfehér színűek, sávokban vas-oxidos szennyeződés következtében vöröses. A cseppkövek kialakulási ideje nehezen datálható, mivel a barlang kialakításának idejéről sincsenek megbízható adatok, ezért csak feltételezhető (a kiválás jelenlegi intenzitása és a formák métere alapján) a néhány száz éves kor. Mivel még a helybéli lakosság nagy része előtt is ismeretlen, nehezen megközelíthető barlangról van szó, ezért különleges kiválásai viszonylag érintetlenek. A terület jelenleg nem áll semmilyen védelem alatt, ez mindenképpen ajánlott lenne.

4. A természeti értékek bemutatásának lehetőségei

A Vajdavár-vidék központi részét az 1993-ban alapított, 9570ha területű Tarnavidéki Tájvédelmi Körzet (TTK) fedi le. A bemutatott természeti értékek nagyobb része ezen kívül helyezkedik el, így bővítése és összekapcsolása a szomszédos védett területekkel (Karancs-Medves TK, Cerová Vrchovina CHKO) kívánatos és perspektivikus lenne. A terület periferikus fekvése, ismeretlensége előnyöket és hátrányokat egyaránt rejt. Az elzártság egyfelől kedvez a természeti értékek megőrzésének, ugyanakkor regionális, sőt országos jelentőségű kincsek maradnak feltáratlanul. A bemutatásban jelentős szerepet játszó turistaútvonalak száma csekély, nagyobb, országos jelentőségű útvonalak elkerülnek; mindössze a regionális szerepű Kohász Út (Diósgyőr – Salgótarján) és a Partizán Út (Borsodnádásd – Hangony) érinti a tájat. Új, a kiemelt értékeket felfűző túraútvonalak és tanösvények kialakításával, vagy a kiemelt objektumokra történő koncentrálással, megfelelő propagandával ismertsége jelentősen javítható lenne.

Irodalomjegyzék

- BÁLDI TAMÁS (1983): Magyarországi oligocén és alsó-miocén formációk. Akadémiai Kiadó; Budapest; p. 295
- BÁLDI TAMÁS (2003): Egy geológus barangolásai Magyarországon. Vincze Kiadó; Budapest; p.200
- ESZTERHÁS ISTVÁN (2003): A Vajdavár-vidék barlangjai. In: Eszterhás István (szerk): Az MKBT Vulkánszpeleológiai Kollektívájának évkönyve. Kézirat, pp. 71-151.
- SCHWEITZER FERENC (1993): Domborzatformálódás a Pannóniai-medence belsejében a fiatal újkorban és a negyedidőszak határán. Doktori értekezés, Budapest, p. 125
- SZTANÓ ORSOLYA (1994): The tide-influenced Pétervására Sandstone, early miocene, Northern Hungary: Sedimentology, palaeogeography and basin development. Geologica Ultraiectina; Utrecht; p.155